

FRANTIŠEK ŠTRAUS

PRÍRUČNÝ SLOVNÍK
literárnovedných
termínov

Vydavateľstvo
Spolku slovenských spisovateľov

František Štraus
PRÍRUČNÝ SLOVNÍK
literárnovedných termínov

Vydavateľstvo
Spolku slovenských spisovateľov

Copyright © František Štraus
Cover design © Peter Valček

Vyšlo s finančným príspevkom
Ministerstva kultúry SR

VYDAVATEĽSTVO
SPOLKU SLOVENSKÝCH SPISOVATEĽOV
spol. s r. o.

František Štraus: Príručný slovník literárnovedných termínov
Zodpovedná redaktorka Johana Hasonová
Obálka Peter Valček
Sadzba Anna Chovanová
Tlač LORCA Bratislava
Prvé vydanie
Printed in Slovakia

ISBN 80-8061-065-7

ÚVOD

Vytvoriť koncepčný *Príručný slovník literárnovedných termínov* si vyžiadala vysokoškolská prax, odborné štúdium umeleckej literatúry, presnejšie potreba nadobudnúť špeciálne odborné literárne vzdelanie, vzdelanie učiteľa literatúry.

Vysokoškolské štúdium literatúry preskupuje a prehľbuje celý systém, všetky zložky literárneho vzdelania. Kvalitatívne a kvantitatívne sa od predchádzajúcej výučby líši už tým, že je najvyšším stupňom odborného literárneho a literárnovedného vzdelania – literárnoteoretického, literárnohistorického a literárnokritického, ktoré si poslucháč osvojuje samostatne, ale aj sprostredkovane: prostredníctvom literárneho diela a jeho autora (formou čitateľských besied), pomocou prednášok, seminárov a cvičení vedených literárnym vedcom, ktorým by mal byť každý vysokoškolský učiteľ literatúry, prostredníctvom literárnych inštitúcií (kníhnic, divadiel, literárnych múzeí, vydavateľstiev, literárnych redakcií), masových komunikačných prostriedkov (televízie, rozhlasu) a pod.

Príručný slovník literárnovedných termínov je iba základnou študijnou pomôckou, ktorá umožňuje poslucháčom etymológii, stručným vymedzením, krátkou charakteristikou literárnovedných pojmov a príkladmi rýchle a odborne precízne si osvojiť ich sémantiku v takom rozsahu, aby poslucháč mohol odborne komunikovať vo vyučovacom procese literárneho a literárnovedného vysokoškolského vzdelávania.

Príručný slovník literárnovedných termínov nadväzuje na predchádzajúce lexikografické spracovania literárnovednej terminológie, predovšetkým na Slovník literární teorie Š. Vlašína a kol., ďalej na Poetický slovník T. Žilku, Slovník literárnovedných termínov J. Findru – E. Gombalu – I. Plintoviča, Slovník literárnovedných termínov L. I. Timofejeva – S. V. Turajeva v preklade V. Čerevku, V. Kochola, S. Lesňákovéj a D. Slobodníka, starší Stručný slovník literárnovedných termínov L. Timofejeva a N. Vengrova, ktorého slovenské vydanie dopl-

nili a spracovali M. Bakoš a R. Brtáň, prípadne na najnovšie slovenské i české publikácie z oblasti teórie literatúry a poetiky.

Slovník si nenárokujú na úplnosť. Vyslovujeme nádej i presvedčenie, že bude vhodnou a dobrou pomôckou pre poslucháčov odborového i neodborového štúdia pri osvojovaní základnej a náročnej literárnovednej terminológie.

František Štraus

A

absolútna báseň (lat. absolūtus = úplný, nezávislý, dokonalý, všeobecne platný) – báseň, ktorej slová nie sú pojмами, nemajú žiadny význam a vytvárajú nový jazyk. Hoci báseň zostáva plynulým sledom slov, viet a veršov, nemá nijakú zmyslovú hodnotu, je skladbou zvukov. Jazyk absolútnej básne má byť internacionálny. Príkladom takejto deštrukcie tvárných prostriedkov a geniálnej slovnej hry je báseň nemeckého básnika Christiana Morgensterna.

Kroklokwaſzi? Semememi!

Seiokrontro – praſriplo:

Bifzi, baſzi; hulalemi:

quasti baſti bo...

Lalu lalu lalu lalu la!

Hontraruru miromente

zasku zas rü rü?

Entepente leiolente

klewapuſzi lü?

Lalu lalu lalu lalu la!

Simarar koſ malzipempu

ſilzuzankunkrei (;)!

Marjomar doſ: Quempu Lempu

Siri Siri Sei (!)

Lalu lalu lalu lalu la!

(Ch. Morgenstern: Das Grosse Lalula)

absolútna poézia (lat. absolūtus = úplný, nezávislý, dokonalý, všeobecne platný) – termín, ktorý označuje tvorbu tzv. prekliatych básnikov z konca 19. storočia (od E. Poea po P. Verlaina), usilujúcich sa o poeticky dokonalú poéziu, ktorá podľa P. Verlaina mala byť absolútna v obraznosti, výraze i vo zvukovej organizácii verša. Súbor kritických esejí a ukážok z tvorby T. CorbiŽra, A. Rimbauda a S. Mallarmého Verlaine nazval Prekliati básnici iba z komerčných dôvodov. Práve preto sa tento neurčitý termín spája aj s básňami,

ktorých jazyk nezávisí od významovej hodnoty slova. Neraz sa ním označovala aj postsymbolistická poézia (→ čistá, → abstraktná, → konkrétna), ale najmä poézia modernistických básnických smerov v literatúre 20. stor. (→ dadaizmus, → futurizmus, → surrealizmus a i.).

V slovenskej literatúre absolútna poézia nemá nejakých typických predstaviteľov. Slovenský → nadrealizmus má svoje gnozeologické a poetologické špecifiká.

abstraktná poézia (lat. abstractus = myšlienkový, pojmový, neskutocný) – moderná poézia, zbavená predmetnej a významovej logickosti, nadväzujúca na → absolútnu poéziu a → lartpourlartizmus, ovplyvnená najmä → dadaizmom a ruským → futurizmom. Známe sú najmä abstraktné básne Morgensternove, napr. Veľká Lalula (→ absolútna báseň). Po druhej svetovej vojne ožila vo francúzskom → lettrizme a v nemeckej → konkrétnej poézii, ktorá si vytvárala i vlastný jazyk, vybudovaný na zvukových vlastnostiach. Nie slová a vety s konkrétnym významom, ale skladba foném, ich zvukové usporiadanie má vyvolávať estetický zážitok. Abstraktná poézia nevychádza len z dadaizmu (z deštrukcie jazyka, H. Arp) a z ruského kubofuturizmu (→ zaumný jazyk, V. Chlebnikov), inšpirovala sa i ľudovou slovesnosťou a literatúrou pre deti, kde sa nachádzajú slová neurčitého zmyslu a kde sa za istým zvukovým zoskupením hľadá konkrétny význam výpovede. Abstraktná poézia v niektorých západných literatúrach ožila po druhej svetovej vojne v literárnom hnutí lettrizmu (Francúzsko), → konkrétnej poézii (Nemecko), ba aj v počítačových textoch. V slovenskej literatúre za predstaviteľa abstraktnej poézie možno do istej miery označiť vizionárskeho básnika slovenského romantizmu S. B. Hroboňa.

absurdná dráma (lat. absurdus = nezmysel, nemožnosť) – dramatický text s osobitnou štruktúrou, ktorý porušuje tradičné významové a formálne postupy divadelnej hry a vytvára vlastnú, odlišnú a radikálnu dramatickú štruktúru. Hoci jej základnou témou je absurdnosť postavenia človeka v spoločnosti, jeho osamelosť, neschopnosť koexistencie a existenčná voľba v absurdnom ľudskom postavení, jej špecifickosť určuje predovšetkým radikálna zmena poetiky:

nemá súvislý dej, neraz chýba zápleтка a charakteristika postáv, akákoľvek motivácia ich konania, ich jazyk stráca dorozumievaciu funkciu a pod. Pretože každý autor chápe dramatickú štruktúru absurdnej drámy po svojom, nevytvoril sa žiadny smer ani škola, ktorá by vymedzovala jej umeleckú jednotu a spoločné znaky.

Za predchodcu absurdnej drámy sa považuje francúzsky básnik, dramatik a prozaik A. Jarry, iniciátor absurdného divadla ubuovským cyklom *Ubu Roi* (Kráľ Ubu, 1896). K jej najvýznamnejším predstaviteľom patria Samuel Beckett (Čakanie na Godota, Koniec hry), Eugène Ionesco (Plešivá speváčka, Stoličky, Nosorožec), Jean Genét (Slúžky, Balkón), Arthur Adamov a i.

adaptácia (fr. adaptation = prispôsobenie, prepis) – pojem znamená:

1. v textológii tematickú, kompozičnú, jazykovú a i. úpravu textu, ktorá má uľahčiť jeho pochopenie, napr. úprava klasických diel pre študujúcu mládež alebo sprístupnenie antickej a stredovekej literatúry; 2. v teórii prekladu úpravu a aktualizáciu preložených textov nahradením zastaraných jazykových prvkov, odstránením štylistických neobratností, zmenou reálií a pod., priblíženie textu čitateľskému povedomiu, prispôsobenie dramatického diela novému umeleckému zámeru; 3. v divadelnej tvorbe tvorivý prepis alebo moderné prepracovanie dramatického alebo prozaického, zriedkavo básnického diela pre film, televíziu, rozhlas, pre školskú výučbu a pod. Adaptáciou vznikajú esteticky a umelecky hodnotné texty, ktoré nadväzujú na umelecké, vedecké a publicistické hodnoty pôvodných textov. Adaptácia sa môže realizovať formou: 1. *eliminácie* (vynechaním istých častí diela), 2. *amplifikácie* (rozšírením istých častí diela) a 3. *kontaminácie* (nový text sa vytvorí z viacerých textov).

adónsky verš (gr. Adónis = mýtický boh, milenec Afrodity) – v antickej metrike daktylská katalektická (neúplná) dipódia (dvojstopa) vzorca: – U U/ –U.

Mílo jačící

– U U/ – –

Spevče našého

– U U/ – U

Dvorca kohútka,
 – U U/ – U
Právo na lidstva
 – U U/ – U
Krála mající!
 – U U/ – –

(J. Hollý: Na kohútka)

adresát/adresant → komunikácia

aferéza (gr. afairesis = odňatie) – štylistická figúra, pri ktorej dochádza k odsunu samohlásky alebo spoluhlásky, prípadne slabiky:
Alžbeta – Beta, aký div – ký div a pod.

aforizmus (gr. aforismos = vymedzenie) – krátka, reflexívna literárna forma, stručne, vtipne, ba aj ironicky vyjadrená myšlienka či výrok, ktorého obsahom je životná pravda alebo nejaký morálny princíp.

Čas vše mění i časy...

(J. Kollár)

My chytili sme sa do služby ducha, a preto prejsť musíme cestu života trnistú.

(L. Štúr)

V temnote, v ktorej sa ocitáme, vedec naráža na múr; nevedomec však ostáva pokojne uprostred izby.

(A. France)

agitačná literatúra (lat. agitāre = podnecovať, povzbudzovať) – druh literatúry, ktorej estetická funkcia je podriadená poznávacej, označovacej, politicko-náučnej, výchovnej či inej aktuálnej spoločenskej funkcii. Agitačná literatúra využíva publicistické žánre (→ pamflet, → reportáž a i.), básnické (→ song, → kuplet, → pieseň, → agitka, → častuška a i.), prozaické (budovateľský román) a dramatické formy. Agitačné prvky obsahovala literatúra od najstarších dôb, napr. didaktické a náboženské → eposy, → epištoly, → legendy, → komédie a pod.

agitka (lat. agitāre = podnecovať, povzbudzovať) – žáner agitačnej literatúry, lyrická báseň s aktuálnym politickým obsahom adresovaná skupine občanov, zhromaždeniu a pod. V širšom zmysle slova sa za agitku považuje i článok, prejav alebo kultúrne pásmo s popularizačnou, publicistickou, politickou či výchovnou funkciou.

agón (gr. agónus = zápas, preteky) – v antickej komédii časť, v ktorej sa predstavitelia (hlavné postavy) drámy stretávajú v prudkom dialógu. Spor rozsúdi tretia osoba (autor) časťou piesne nazývanej sfrágis (gr. = pečať). Dialógy mali osobitnú metrickú organizáciu, napr. Aristofanes jambický trimeter nahradil anapestickým alebo štvorstopovým jambickým veršom, ale najčastejšie štvorstopovým trochejským veršom.

akatalektika (gr. akataléxis = neprerušenosť, neukončenosť) – časť metriky, ktorá sa zaoberá rytmickým ukončením verša; zakončenie verša úplnou stopou:

A ticho, ticho ako v prázdnom chráme,

x xę x/ xę x/ xę x/ xę x/ xę x

U -/ U -/ U -/ U -/ U -/ U

niet ruchu, hnutia v tomto raji skál

x xę x/ xę x/ xę x/ xę x/ xę

U -/ U -/ U -/ U -/ U -

(S. H. Vajanský: Môjmu Turcu)

akcentový verš (lat. accentus = prízvuk) → tonický veršový systém.

akmeizmus (gr. akmé = vrchol, vyvrcholenie) – literárny smer v ruskej poézii, ktorý bol reakciou na estetiku a poetiku symbolizmu; odmietal kult symbolu s odôvodnením, že napr. ruža je ružou, a nie symbolom ženskej krásy a pod. Príkladom môže byť dielo N. Gumil'ova, A. Achmatovovej a i.

akronym (gr. akrón = okraj, koniec; onyma = meno) – slovo, prípadne názov zložený so začiatkových písmen alebo slabík viacerých slov, napr. Jégé (iniciály pseudonymu Ján Grob), tesil (textil + silon), Tesla (technika + slaboprúdová) a pod.

akrostich (gr. akrostichon, akros = horný, vrchný; stichos = verš) – báseň (verše), v ktorej spravidla začiatkové písmená (slabiky), resp. prvé písmená strof, čítané zhora nadol, vytvárajú slovo, skupinu slov alebo vetu, najčastejšie meno autora, adresáta či meno významnej osobnosti, priateľa, milovanej osoby alebo nejakú venovaciú formulu či inú výpoveď. Akrostich môže byť zdrojom dôležitej informácie z literárnej histórie, inokedy môže poslúžiť ako žart, prípadne umožní uviesť do básnického textu slovo či myšlienku cenzúrou tabuizovanú a pod.

Okrem „pravého“ akrostichu poznáme i jeho ďalšie formy: keď sú v básni hlásky zoradené abecedne, vznikne *abecedár* – *alfabetický akrostich*; ak akrostich vytvára prvé písmeno prvého verša, druhé písmeno druhého verša atď., hovoríme o *krížnom akrostichu*. Zriedkavejšie sa stretávame s básňami, v ktorých sa vyskytuje *mezostich* (vytvárajú ho prostredné písmená veršov) alebo *telestich* (vytvárajú ho posledné písmená veršov). Najnáročnejšou formou akrostichu je *akroteleuton*, v ktorom začiatkové písmená čítané zhora nadol a koncové písmená čítané zdola nahor vytvárajú to isté slovo, skupinu slov alebo vetu.

Akrostich a jeho rozličné formy na rozdiel od iných spôsobov eufonického využívania hlások je výlučne vizuálnym básnickým prostriedkom. Aj preto sa graficky vyznačuje veľkými písmenami alebo odlišným typom písma (ak ho autor nechce z nejakých dôvodov utajiť). Akusticky sa nedá postihnúť.

Akrostich má svoj pôvod v antickej gréckej literatúre. Autorstvo sa pripisuje Epicharmovi. Neskoršie si ho obľúbili alexandrijskí, byzantskí a antickí rímski básnici (T. M. Plautus, Q. Ennius a i.). Populárnym virtuóznym prostriedkom sa stal v stredovekej literatúre (F. Villon, G. Chaucer a i.), ale vyskytuje sa aj v novšej avantgardnej a súčasnej poézii.

V slovenskej literatúre sa objavil v historických piesňach, napr. Zpustaténie Uherskej zeme pod Turky má začiatkové písmená strof s menom autora Matthaeus Roškovecius, no módnym formálnym prostriedkom sa stal až v básňach J. Silvána a ďalších lyrikov tohto obdobia. V novšej a súčasnej slovenskej literatúre akrostich nájdeme v poézii V. Paulinyho-Tótha, Š. Krčméryho, V. Miháliku, M. Chudu, Š. Moravčíka a i.

DONČ rytier leží tu.

O láske sní. Bo mocou cudzích krídel

Nad zem sa vzniesol, boha videl.

Čo z múk vyvodí slávu Zenitu.

O láske sní tu dobrý rytier DONČ.

(Š. Krčméry: Osem spevov rytiera Donča a spev pážat)

akt (lat. *actus* = čin, konanie, dej), tiež *dejstvo* – uzavretá časť dramatického diela, tiež vo význame *dejstvo*. Pojem súvisí s kompozičnou výstavbou drámy. Akt (u nás je zaužívaný pojem *dejstvo*) sa diferencuje na menšie kompozičné jednotky, ako sú obrazy, epizódy, scény, výstupy, dialógy, monológy a i. Jednotlivé akty (*dejstvá*) môžu byť od seba oddelené medzihrami, spevom a tancom, hudobnými vložkami (boli príznačné pre antické divadlo), ale v modernom divadle iba spustením opony, resp. prestávkou.

Dráma má spravidla jeden (jednoaktovka) a viac aktov (*dejstiev*), napr. tri (počiatky antickej drámy). Grécka dráma nebola delená na *dejstvá*, ale už Horácius v diele *Ars poetica* člení drámu na päť *dejstiev*. Päť*dejstvové* členenie začala praktizovať aj renesančná dráma a Shakespeare, kanonizoval ho až klasicizmus. Španielske drámy boli zväčša *trojdejstvové*. Realistická dráma (H. Ibsen, A. N. Ostrovskij, A. P. Čechov a i.) popri *päťdejstvových* divadelných hrách členila hry aj na tri a štyri akty (*dejstvá*). Dôvody deliť drámu na *dejstvá* boli nielen tematické, kompozičné, ale aj technické (priebeh deja vyžadoval premenu scény, nový obraz). Moderná dráma odmieta klasickú kompozičnú výstavbu dramatického textu s odôvodnením, že takáto forma nemôže zachytiť skutočnosť v pohybe a vývoji. Preto uprednostňuje techniku montáže pri komponovaní jednotlivých obrazov (nie aktov) drámy. Vyznačuje sa polyfónnou štruktúrou obrazov.

aktovka – jednoaktovka, dramatický žáner, pozostáva z jedného → aktu (*dejstva*). V aktovke sa po → *expoziícii* dej nestupňuje → *intrigami*, ale priamo smeruje k istej situácii a → *rozuzleniu*. Aktovka často predstavovala akúsi dramatickú anekdotu s komickým vyústením (A. P. Čechov, v Čechách J. Neruda a i.). V slovenskej dramatickej spisbe sú známe jednoaktovky J. G. Tajovského *Matka*

(1906), Tma (1912, pôvodne pod názvom Medzník, 1907 v USA) a „tri scény“ Hriech (1911) a V službe (1911).

alamódová poézia (fr. *à la mode* = podľa módy) – smer v ľúbostnej francúzskej poézii 17. stor. (rozšíril sa do Nizozemska a Nemecka), ktorý chápe lásku ako utrpenie a chorobu. Slovenská baroková alamódová ľúbostná lyrika chápe lásku ako trýznivú bolesť, je plná ľúbostnej túžby, vyznaní, prosieb, pochybností, trápenia, žiaľu z rozchodu a rozlúčky, používa cudzie, najmä románske a latinské slová (amant, dáma, adio, gustus, komendovať a pod.).

*Netráp, zrádná Venuše,
netráp srdce moje,
nebo ďalej nemúžem
znášet falše tvoje.
Vždycky raníš
a nezhojíš,
srdce odbíráš,
svoje ukrývaš,
moje trápiš, svoje trápiť nedáš.*

*Ach, má milá, čo myslíš,
že ma tak turbuješ?
Já jsem chorý, dobře víš,
však ma nelituješ.*

Slovenská alamódová lyrika sa vyznačovala veľkým počtom variantov obľúbených piesní.

alba (provens. = ranná pieseň, od lat. *albus* = biely, jasný) – stredoveká provensálska pieseň o lúčení sa milencov za ranného svitu po spoločne strávenej noci. Keď ju v 12. stor. kultivovali trubadúri, nadobudla dialogizovanú formu a stala sa žánrom dvorskej a v 13. stor. meštianskej lyriky. Po epickom úvode nasledoval rozhovor milencov, do ktorého zaznel varovný hlas priateľa-strážcu. Spolu s dvorskou kultúrou alba zanikla.

Zo staročeskej lyriky je známa pod názvom „svítáníčka“ (V. Hanka). V slovenskej literatúre sa alby nezachovali, v súčasnej poézii tento žáner oživil napr. J. Buzássy.

*Tak pusto a tak bezútešne
vie byť len v piesni, šelesty
svitania – chvenie čelesty;
ešte sa chvíľu tešme,*

*kým svit nám ústa neoddelí,
ešte raz rozsvieť svoju pleť,
poslednú pieseň nechaj znieť
jak zlatý budík pri posteli.*

*To nie smrť... to sa iba dnie;
keď vtáča cez prah vypadne,
len v speve zamiera i besnie.*

*Každý cit na tón kameň –
a z lásky je len umenie.
Zem dýchla do úst novej piesne.*

(J. Buzássy: Alba)

alegória (gr. allégorein = inakšie, obrazne hovoriť), tiež *inotaj* – druh metafory, pri ktorej sa prenesené významy personifikovaných osôb, vecí alebo abstraktných pojmov (Láska, Pravda, Svornosť, Spravodlivosť a pod.) vzťahujú na celé dielo, napr. v bájke, ľudovej rozprávke (ľstivosť má podobu líšky, koristníctvo podobu vlka, faloš podobu hada a pod.), v básni atď. Takými sú napr. básne J. Bottu *Báj na Dunaji*, *Na brehu Rimavy* (Alegória), ale aj básnická skladba *Smrť Jánošíkova*, balada J. Kráľa *Zakliata panna vo Váhu* a divný *Janko* a i.

*Za červeným morom, za tisíc vodami,
kamenná cestička pomedzi horami –
deľaká – široká – ktože po nej chodí?
Ej, chodí syn veľký, slávy a slobody!*

(J. Botto: Syn minulosti)

Alegóriu treba chápať aj ako metaforický tróp, ktorý sa zakladá na zblížovaní súvzťažných stránok, kvalít alebo funkcií javov. Často sa používa v umeleckej literatúre, pretože sa považuje za prostriedok, ktorý zvýrazňuje poetickosť textu.

alexandrín (podľa verša starofrancúzskej Alexandreidy) – dvanásťslabičný (mužský) a trinásťslabičný (ženský) verš (jambický) so stálou prestávkou → dierézou po šiestej (tretej stope) alebo siedmej slabike verša. U nás sa za alexandrín považuje aj sylabický 12- a 13-slabičný verš ľudovej slovesnosti a romantickej („štúrovskej“) poézie.

Horí ohník, horí na Kráľovej holi. 12a

Ktože ho nakládol? – Dvanásti sokoli. 12a

(J. Botto: Smrť Jánošíkova)

alebo:

Často blúdím, táram sa cez celý boží deň, 13a

hľadajúc kolenačky aspoň dáky kameň, 13a

na ktorý by si oprel boľavú hlavičku 13b

a zadriemal zmorený aspoň len trošičku. 13b

(J. Kráľ: Zakliata panna vo Váhu a divný Janko)

Obidva typy verša majú svoju významovú hodnotu: dvanásťslabičný verš v Bottovej *Smrti Jánošíkovej* je „veršom“ Jánošíkovej voľnosti a slobody, kým trinásťslabičné verše sa viažu k tragickému „obsahu“. Typickým príkladom je 5. spev *Smrti Jánošíkovej*, v ktorom sa striedajú obidva sylabické typy verša.

„Zhotuj dušu k odchodu! // – kto mi to povedá?“ 13a

Chce ruku hor zodvihnúť, // ale sa mu nedá. 13a

A hlas jeden preletí // zimným víchrom cezeň: 13b

„Bols , Jánošík, voľný pán, // ale si už väzeň!“ 13b

Voľnosti, voľnosti, // mával som ťa dosti, 12c

a teraz ťa nemám // ani za dve hrsti! 12c

atď.

Nie je to náhoda, že S. Chalupka *Mor ho!* napísal trinásťslabičným veršom.

Zleteli orli z Tatry, // tiahnu na podolia, 13a

ponad vysoké hory, // ponad rovné polia, 13a

preleteli cez Dunaj, // cez tú šíru vodu, 13b

sadli tam za pomedzím // slovenského rodu. 13b

atď.

Šesťstopový jambický alexandrín v našej poézii je novšieho dáta.

*Bez cieľa nedávno som zašiel v šíre polia,
bo niet tam záhonka, čo gazdom by ma zval;*
(P. O. Hviezdoslav: "Bez cieľa...")

aliterácia (lat. ad = k; littera = písmeno), tiež *náslovný rým* – zvuková zhoda (figúra), opakovanie rovnakej hlásky alebo skupiny hlások na začiatku slov vo verši alebo vo vete. Príznačná je pre ľudovú poéziu a pre modernú pieseň. Aliteráciou priamo oplývala slovenská romantická poézia.

Dolu, ovce, dolu, dolu dolinami...
(J. Botto: Smrť Jánošíkova)

*Zo smútiacich starých smrekov
šumí po mne bôlný hlas*
(I. Krasko: Na cimiteri)

sám sebe so sebou stal som sa sám sebou
(R. Fabry: Ja som to)

*Bubny prešli stáročiami,
bubon veštil budúcnosť,
bubny vzbúr a búrky bubnov pod nebom,
bumerang bubnov ženúci stáda k hradbám,
buldogy bubnov proti rabom,
batľa bubnov, teba kolembám,
sirota, položím ťa ako zmrzlé vtáča na album
senilného generála vo výslužbe,
bubliny bubnov,
bubon vyšiel na bubon!*
(M. Válek: Bubnovanie na opačnú stranu)

alkajská strofa (podľa gr. básnika Alkaia) → strofa alkajská

allonym (gr. allos = iný; onyma = meno) – vypožičané meno autora z politických, cenzúrnych či iných dôvodov, napr. Emil Dzvoník (= Michal Dzvoník) a i.

almanach (arab. al – manach = výpočet) – zborník, ročenka literárnych prác rozličných autorov. Slovenské almanachy vychádzali pomerne často, nahrádzali nedostatok literárnych časopisov, novín i knižnú produkciu. Prvým almanachom v českom literárnom jazyku s poslovenčujúcimi jazykovými úpravami bola Zora (1. roč. vyšiel r. 1835), druhým česká Hurbanova Nitra (1842), ktorá vychádzala od r. 1844 do r. 1853 (spolu 5 roč.), ako prvá slovenská kniha. Známe sú almanachy ako Viktorinova Concordia, Lipa, Tábor a i.

alúzia (lat. allūdere = hrať sa, žartovať) – narážka, nepriamy odkaz na iný text alebo realitu. V literárnom kontexte v podstate funguje ako trópus, a to nielen v poetologickom, jazykovo-štylistickom zmysle, ale aj ako tematická zložka, ktorá sa včleňuje do stavby literárneho diela. Z hľadiska textu alúzia môže byť trojaká: 1. vnútrotextová (zakladá sa na skrytej nadväznosti dvoch či viacerých textov), 2. medzitextová (zakladá sa na priamej nadväznosti dvoch textov), 3. mimotextová (reaguje na aktuálne spoločenské pomery). Alúzia, ako vidieť, môže odkazovať na text alebo na súčasnosť, preto sa niekedy rozlišuje literárna a neliterárna alúzia. Teoretici rozlišujú: a) *priamu* alúziu (jasne vyznačené nadviazanie na cudzí text), b) *nepriamu* alúziu (súvislosť medzi dvoma textami nie je signalizovaná, čo poskytuje možnosť rozličnej interpretácie). Nepriama alúzia je podvedomou alebo vedomou reminiscenciou s aluzívnym zámerom alebo bez aluzívneho zámeru, môže byť aj plagiátom.

Keďže alúzia nadväzuje na text iného literárneho diela, počíta sa literárne vzdelaným príjemcom. V súčasnej slovenskej literatúre, najmä v poézii nachádzame veľa priamych alebo nepriamych aluzívnych spojitostí. Preto si jej vnímanie vyžaduje čitateľskú školenosť a kultivovanosť. Alúzia je blízka → citátu, s tým rozdielom, že je tesnejšou súčasťou textu. Verše V. Turčányho „*Pozdravenie, milý baťko!! Neodbavíme vec krátko.*“ z básne Pred Hviezdoslavom v každej knižnici sú napr. alúziou na verše I. Krasku z básne Kritikovi: „*Pozdravenie, drahý baťko!! Odbavme vec scela krátko*“, ktoré sú básnickou odpoveďou P. O. Hviezdoslavovi na jeho kritické výčitky vyslovené v básni Nové zvuky počujem. Hviezdoslav kritizoval mladých básnikov, že podliehajú literárnej móde a že v ich veršoch prevláda smútok, pesimizmus a beznádej.

amfibrach (gr. amfibrachys = krátky z oboch strán) – trojslabičná (v časomiere štvormórová) stopa vzorca $\cup - \cup$ (medzi ľahkými dobami sa nachádza ťažká doba). P. J. Šafárik amfibrach realizoval v sylabotonicom verši básne *Poslední noc*:

Jak zapadlo slunce, jak mrákota hustá
 $x \quad x\grave{e} \quad x \quad x / x\grave{e} \quad x // \quad x \quad x\grave{e} \quad x \quad x / x\grave{e} \quad x$
 $\cup - \cup / \cup - \cup // \quad \cup \cup - \cup / \cup - \cup$
Se rozlila nebem, až stála zem pustá,
 $x \quad x\grave{e} \quad x \quad x / x\grave{e} \quad x // \quad x \quad x\grave{e} \quad x / x\grave{e} \quad x\grave{e} \quad x$
 $\cup - \cup / \cup - \cup // \quad \cup - \cup / \cup - \cup$
Jak mlčelo všecko, jen z řeky šel chřest,
 $x \quad x\grave{e} \quad x \quad x / x\grave{e} \quad x // \quad x \quad x\grave{e} \quad x / x \quad x\grave{e}$
 $\cup - \cup / \cup - \cup // \quad \cup - \cup / \cup - \wedge$
A větrové váli skrz chrasti a klest:
 $x \quad x\grave{e} \quad x \quad x / x\grave{e} \quad x // \quad x \quad x\grave{e} \quad x / x \quad x\grave{e}$
 $\cup - \cup / \cup - \cup // \quad \cup - \cup / \cup - \wedge$

amfimaker (gr. amfimakros = z oboch strán dlhý) → krétik

anadiplóza (gr. ana = začiatočný; diplósis = zdvojovanie) – rečnícka (štylistická) figúra, pri ktorej sa opakuje niektoré slovo z konca vety na začiatku nasledujúcej vety alebo v poézii opakovanie slova (slov) z konca jedného verša na začiatku nasledujúceho verša. Podobnou figúrou je palilógia alebo → epanastrofa.

anafora (gr. anaphora = znovuuvedenie, vyzdvihnutie), tiež *epanafora* – štylistická figúra, vzniká opakovaním hlásky/hlások, slova/slov, syntaktického celku/celkov na začiatku veršov, polveršov, strof alebo viet. Rozoznávame anaforu *hláskovú*:

Nepálte s mažiarmi, nekažte vzduch drahý!
Nezvoňte do sveta, nechajte piesní tak!

(J. Jesenský: Na vzkriesenie)

slovní:

Ona mi z ohňov nebeských letí,
Ona mi svety pohýna,
Ona mi kýva zo sto životov:

(A. Sládkovič: Marína)

a syntaktickú:

*Tak náhle spomenul som si na ďaleký domov,
tak náhle spomenul som si na stesk plachých očí*

(I. Krasko: Stesk)

*Ostávajúte zdravé vilky nocou zmietnuté
Ostávajúte zdravé hlavy trnám ovité
Ostávajúte zdravé kolieska na dvojkoľke
Ostávajúte zdravé drobné mince v tobolke*

(Š. Žáry: Bronzová vlčica)

anagnoriza (gr. ana – gnórisis = opätovné poznanie) – ústredný pojem Aristotelovej teórie drámy. Aristoteles anagnorizu chápe ako premenu nevedomosti v poznanie. Rozoznával šesť anagnoríz, za najkrajšiu považoval tú, ktorá vyplynula zo „samých udalostí“, z deja, a bola spojená s peripetiou.

anagram (gr. ana = cez; gramma = písmeno) – slovo alebo skupina slov, ktorá vzniká preskupením písmen, slabík či iných častí slova s odlišným významom, napr. *vatra* – *tráva*, *srdce* – *drsc* (deeresce, Srdce DrSc., názov básnickej zbierky V. Turčányho) a pod.

Anagram je hra so slovami, ktorá tvorí základ napr. prešmyčky (hádanky založenej na premiestňovaní hlások), ale využíva sa i v básnickej reči ako významný zvukový prvok pri tvorbe asonancie, konsonancie a pod. Za anagram sa považuje aj slovo zašifrované v básnickom texte, napr. v slovenskej básni Anagramma Slavicum (vznikla okolo roku 1703) je anagram na meno Františka Rákócziho:

Rak oči jest dostal, pod nebem jíž lítá.

Z českej literatúry je známy anagram "Hynku" na meno K. H. Mácha z Mája:

Hrdliččin zval ku lásce hlas.

S anagramom sa stretneme aj v súčasnej slovenskej poézii.

anachronizmus (gr. ana = proti, späť; chrónos = čas) – zámena, pre-

nášanie udalostí, motívov, osôb, myšlienok a pod., ktoré sa nemohli vyskytnúť v danom historickom období (ide o nezhodu, chybu v dobovom určení). Za anachronizmus sa napr. považuje, keď v Shakespearovej historickej tragédii Antonius a Kleopatra hrdinka žiada od slúžky papier a atrament, ale aj román E. Maróthy-Šoltésovej *Proti prúdu*, v ktorom autorka r. 1894 ako hrdinu predstavuje zemana, ktorý mal zohrávať vedúcu úlohu v národe. Za anachronické môžeme považovať aj viaceré básne (romantické balady) L. Podjavorinskej, Š. Krčméryho a pod.

Termín sa používa aj vo význame dávny prežitok, zastaraný názor a pod.

anacolút (gr. anakolúthos = nedôslednosť, bez súvislosti) – syntaktická figúra, porušenie gramatickej stavby, vybočenie z väzby uprostred vety. Anakolút nie je defektnou jazykovou konštrukciou, ale štylistickým príznakom vzrušenej emocionálnej reči.

Kto do teba kameňom, ty doňho chleбом.

alebo:

Ulomí a – nikdy lepšej chuti!

dnu sám, žena kŕmi sienkom koňa...

čo tam po nej! preto neschudobnie,

sama riekla – dá len z toho, čo má.

(M. Rázus: Keď sa srdce ozve)

anakreontika (podľa starogr. básnika Anakreonta) – druh rokokovej poézie hedonisticky oslavujúcej bezstarostný život, priateľstvo, hodovanie, lásku a víno. Vzorom tohto druhu poézie bola lyrika starogréckeho básnika Anakreonta (6. stor. pred n. l.), autora pijanských piesní. Z jeho básní sa zachovali iba úryvky.

Anakreontská poézia vznikla koncom 18. stor. v prostredí francúzskych salónov (La Fare, Chaulieu a i.) a pretrvávala v západoeurópskej literatúre, najmä v anglickej (Gay, Waller a i.) a nemeckej lyrickej poézii (Hagedorn, Gleim a i.) a začiatkom 19. stor. v tvorbe osvietenecov. Anakreontika neobišla ani ruskú (Puškin, Lomonosov, Deržavin a i.), poľskú (Karpinski, Kniaznin a i.), českú (Puchmajer, Hněvkovský a i.), ba ani slovenskú poéziu. Prejavila sa vo veršoch J. Palkoviča, B. Tablica, P. J. Šafárika a S. Rožnayho,

ktorý bol najlepším slovenským prekladateľom poézie Anakreonta.

*Jen na tě myslí duše má
O přítelkyně upřímná,
Jen Tebe váží nad jiné,
Jen Tebe žádá jediné.*

*Když srdce jímá truchlota,
Tys' radost mého života,
Když vstupuje vně plésání,
Ty jsi mé všechno kochání.*

*Nic netěší mne bez Tebe
Jsa s Tebou, mám zem za nebe,
Žít s Tebou volím v žalosti,
Než bez Tebe vždy v radosti.*

*Když Tebe mám, mám tisíce,
Svět mi bez Tebe temnice,
I nebe stratím raději,
Než s Tebou vždy žít naději.*

(B. Tablic: Toužení pro přítelkyni)

anakrúza (gr. anakrúsis = odrazenie, odstrčenie), tiež *predrážka* – prvá rytmicky nedôrazná, v sylabotonicom veršovom systéme neprízvučná slabika, resp. predklonné jednoslabičné slovo na začiatku verša alebo rytmického radu. V slovenčine jeden z príznakov nestopového jambu, čo zapríčiňuje nezhodu medzi hranicami slov a stôp.

*A moja spráhla hrud',
hľa, badám, už sa opäť plní:
vše v duše tichu čuť
jak šplachot, zurkot, žblnkot vlny;
vrie, kypí, tečie cit...*

(P. O. Hviezdoslav: "A moja...")

alebo:

Len stromy práchnivé, kde pavúk nitky pradié,

*a úhor vyšľahaný ohnivými biči,
 kde semä zasiaté už nikdy nevyklíči,
 kde havran na zomretí starú hlavu kladie...*

(I. Krasko: Sonet)

anály (lat. annus = rok; annalis = ročný) → letopisy

anapest (gr. anapaistos = obrátený, späť odrazený) – trojslabičná, v časomiere štvormórová stopa vzorca $\cup \cup -$ (pochabý), ktorá je opakom daktylskej stopy ($- \cup \cup$). V slovenskej poézii sa štvorstopové anapesty vyskytujú iba v časomernej verzifikácii, napr. v poézii J. Hollého. V sylabotonicom verzifikačnom systéme vzhľadom na prozodické vlastnosti slovenčiny (stály prízvuk na prvej slabike slova) sa anapest prakticky nedá realizovať. Anapest možno skonkrétniť v jazykoch s pohyblivým prízvukom (angličtina, ruština a i.).

anastrofa (gr. anastrofé = obrat) – stylistická figúra založená na zmenenom poradí slov vo verši, a to z rýmových alebo aktualizáčných dôvodov: *huslí zvuk, lásky kvet* a pod.

anekdota (gr. anakdotos = nevydaný, nevydané príbehy) – pôvodne neuverejnený pregnantne stručný alebo vymyslený príbeh o nejakej udalosti, známych osobnostiach (politikoch, umelcoch, športovcoch a i.), končiaci sa vtipnou (humornou) pointou. Rozšírené sú najmä erotické, politické, škótske, židovské a iné anekdoty. Pôvodne sa anekdoty šíрили ústnym podaním. Literárnovedný termín anekdota sa prvý raz použil v Byzancii na Prokopiovu Tajnú históriu predstavujúcu pamflet na Justiniánovu vládu (6. stor. n. l.). Anekdoty do našej literatúry uviedol G. Zechenter-Laskomerský (Žarty a rozmary) a na ich princípe založil viaceré poviedky J. Jesenský. Anekdota je produktívnym žánrom do dnešných čias.

Plešatý pán sa sťažuje u holiča:

– Je nespravodlivé, keď požadujete za ostrihanie tých pár vlasov, čo mám, plnú taxi!

Táravý holič úslužne odpovie:

– Ráčite vedieť, milý pane, veď neúčtujeme za strihanie, ale za hľadanie...!

V širokom zmysle slova sa za anekdotu považuje každý rozprávany vtíp.

anonym (gr. a = nie; onyma = meno) – neznámy a nepodpísaný autor (pôvodca) literárneho diela, ako aj dielo nepodpísané a publikované bez mena autora (správnejšie „anonymné dielo“).

V ľudovej slovesnosti anonymita vyplýva zo spolupatričnosti ľudového tvorcu a kolektívu. V staršej literatúre anonymita súvisela s nižšou umeleckou úrovňou či originalnosťou umeleckého diela. V novšej literatúre príčina utajovania autorstva môže súvisieť s politickými alebo osobnými dôvodmi, prípadne so snahou mystifikovať verejnosť. Aj niektoré významné diela svetovej literatúry sa najprv objavili bez autorstva, napr. Goetheho Werther, Schillerovi Lúpežníci, Byronov Don Juan a i.

anotácia (lat. annotatio = poznámka) – krátka informatívna, resp. analytická charakteristika literárneho diela, štúdie alebo článku.

Vladimír Mináč: Hovory M. – *Súbor polemických esejí známej osobnosti súčasnej slovenskej literatúry a kultúry o aktuálnych problémoch našej spoločnosti a ich historickej podmienenosti.*

antepirrhéma (gr. = odpoveď na prednesený výrok) – posledná (siedma) časť → parabázy v → attickej komédii, ktorej predchádza epirrhéma.

antibakchej (gr. antibacheios = opačný bakchej), tiež *palimbakchej* – v časomernej (antickej) metrike trojslabičná, 5-mórová stopa vzorca – – ∪ (žádného, spíval). V slovenskom sylabotonickom verzifikačnom systéme ju vzhľadom na prízvuk nemožno systematicky realizovať, pretože každé slovo má iba jeden prízvuk, pričom môže mať viac dlhých slabík (okrem toho v bernolákovčine neplatil rytmickejší zákon, takže dve dlhé slabiky mohli nasledovať bezprostredne za sebou).

antická metrika – súhrn pravidiel metrickej organizácie starogréckeho a rímskeho (latinského) verša, ale i verzologická (metrická) náuka o antických veršových formách a útvaroch. Antická metrika je → časomerná (kvantitatívna) verzifikácia. Vznikla v starom Grécku

v 8. stor. pred n. l., do starorímskej poézie prenikla v 3. stor. pred n. l. Do európskej a slovenskej literatúry prenikla v období klasicizmu. Časomerný/antický verzifikačný systém sa zakladá na metre, ktoré má dva protikladné elementy rytmickej výstavby: a) dlhú slabiku (jej vyslovenie trvalo dve móry) a b) krátku slabiku (jej vyslovenie trvalo jednu móru). Antický alebo časomerný verzifikačný systém sa zaraďuje ku kvantitatívnej verzifikácii preto, lebo čas je v ňom rozhodujúcim činiteľom. Rytmus verša sa zakladá na stopovom normovaní dlhých a krátkych slabík. Slabika je dlhá prirodzene (natura), keď je nositeľom kvantity, alebo polohou (positione), keď za ňou nasleduje skupina spoluhlások. Ak sa v skupine spoluhlások vyskytne r alebo l, vtedy sa slabika môže považovať za dlhú alebo krátku, podľa potreby metra. Za krátke považujeme všetky ostatné slabiky. Dlhé a krátke slabiky sa zoskupujú do stôp. Stopa je najmenšia jednotka metra a skladá sa z ťažkej doby (tézis) a ľahkej doby (arzis). Metrum (rytmus) verša vytvárajú rovnaké alebo rozdielne stopy. *Jednoduché* metrum je vybudované na určitej stope, *zmiešané* alebo *logaedické* metrum sa skladá zo stôp rozličného druhu a *zložené* metrum má rozličné kolóny, t. j. rytmické jednotky (metrá, verše) strofických útvarov, zložené z niekoľkých rozličných stôp. V antickej metrike sa uplatnilo veľké množstvo stôp, ktoré sa delili podľa počtu slabík a počtu mór, ale aj podľa miesta tézy, zoskupenia v metre a pod. Vysokou variabilitou disponovali aj metrá v epike (v eposoch a selankách hexameter, v žalospevoch elegické distichon), ale najmä v lyrike. Najslávnejší rímsky lyrik F. Q. Horácius vo svojej poézii uplatnil 19, kým J. Hollý – v snahe prekonať ho – až 26 rozličných metrických a strofických foriem.

K najstarším metrickým útvarom, pochádzajúcim z 9. až 7. stor. pred n. l., patria → trimeter jambický (šesťstopový jamb), daktylský → hexameter a → pentameter a zložené metrické formy, ktoré sa objavujú v Archilochovej lyrike. Pre túto najstaršiu *iónsku metrickú sústavu* je príznačné, že pripúšťa možnosť nahradiť dlhú slabiku dvoma krátkymi slabikami a opačne dve krátke slabiky dlhou slabikou. *Aiolská metrická sústava*, ktorá sa utvárala v 6. stor. pred n. l. a reprezentujú ju predovšetkým Alkaios a Sapfo, nepripúšťala túto možnosť – vo verši bol normovaný počet slabík. V 5. a 4. stor. pred n. l. sa dovtedajšie metrické sústavy rozširujú o dórske → anapesty a → dochmije. Zborová lyrika nadväzovala na Archilocha.

Toto vrcholné obdobie rozkvetu gréckej poézie bolo bohaté na rozličné metrické a strofické útvary.

Grécka metrika od polovice 3. stor. silne ovplyvňovala rímsku metriku a postupne z nej vytlačila ľudové formy, predovšetkým → saturnský verš. Rímska časomerná metrika vzhľadom na významnejšiu úlohu prízvuku v jazyku bola uvoľnenejšia a vytvorila si osobitné metrické formy ako → senár, → septenár, → oktonár a i. V posledných rokoch rímskeho impéria sa časomerná poézia udržiavala umelo, pretože bola odtrhnutá od živého jazyka.

V slovenskej literatúre sa antická metrika uplatnila v poézii písanej po latinsky (P. Rubigal, J. Sambucus, M. Rakovský a i.), respektíve v českom jazyku (V. Benedikt z Nedožier a i.). V poézii týchto latinských autorov sa uplatnili všetky základné metrické a strofické útvary antickej metriky. Novú vývinovú fázu časomernej poézie otvára J. Hollý svojimi prekladmi z antickej rímskej a gréckej poézie, ale najmä a predovšetkým svojou pôvodnou básnickou tvorbou, v ktorej uplatnil okrem hexametra a elegického disticha až 26 rozličných metrických foriem (Pesne).

antidráma (gr. anti = proti) – experimentálna forma modernej drámy, protiklad realistickej divadelnej hry → absurdná dráma.

antifrása (gr. anti = proti; frásis = úslovie, výraz; antifrásis = použitie slova v opačnom význame) – štylistická figúra, v ktorej slovo alebo výraz je použitý v opačnom, obyčajne ironickom zmysle (→ irónia).

Z polnoci prišli zbojníci domov.

„Aha, tu si, dobrý vtáčik!“ zahrmeli naňho.

„Čože ty tu robíš?“

„Jaj, veď to nie ja, veď to môj brat odvláčil vám tie vrecia.

Jaj, mne dajte pokoj!“

(P. Dobšinský)

antiklimax (gr. anti = proti; klimax = rebrík) – štylistická figúra založená na postupnom oslabovaní lexikálnych, syntaktických, tematických a kompozičných jednotiek a celkov; opak klimaxu, napr. *reve, kričť, vraví, šepká...*

*Za sedem rôčkov,
za sedem týždňov,
aj za sedem hodín.*

(P. O. Hviezdoslav: Ta dala mamka...)

Niekedy antiklimax sa kombinuje s klimaxom:

*Slabá, mäkká silnie ruka,
silná ruka mäkne náhle.*

(J. Jesenský: Už vzkĺzol...)

antiromán (lat. anti = proti) → nový román

antispast (gr. antispastos = pretiahnutý na druhú stranu) – v antickej metrike štvorslabičná (šesťmórová) stopa vzorca $\cup - - \cup$ (ňemúd-rého). S touto stopou sme sa nestretli v poézii J. Hollého.

antistrofa (gr. anti = proti; strofé = obrat; protiobrat) – v poetike znamená → epiforu; v gréckej dráme strofa, ktorá metrickou výstavbou zodpovedala predchádzajúcej strofe.

antitetón (gr. = protiklad, protitvrdenie) – stylistická figúra založená na protiklade, kontraste obrazu a jazykových prostriedkov (slov opačného významu).

*My spájame, čo svet dvojí,
my vlašíme, čo svet suší,
my dvojíme, čo svet spojí,
my tvoríme, čo svet ruší.*

(A. Sládkovič: Marína, 236)

Pozri → kontrast

antitéza (gr. antithesis = protiklad) – stylistická figúra alebo básnický zvrat, v ktorom sa kladú do ostrého protikladu dva motívy, pojmy, slovné spojenia, obrazy, myšlienky alebo charakterové črty postáv umeleckého diela. Je opakom paralelizmu.

*Kolo nás, kolo nás, kolo našich dverí
preletelo vtáča v čiernobiely perí.*

*Nebolo to vtáča v čiernobiely perí,
ale to bol šuhaj v lanovej košeli...*

(Slovenská ľudová pieseň)

Peklo zrádcům, nebe Slávům věrným!

(J. Kollár: Slávy dcera)

*Podme, starý otče, skryť sa tam v tie skaly,
Z tých čierňav polnočných hrozia nám privaly.
„Nie sú to oblaky, syn môj, nie čierňavy,
ale je to Sitna vrchol hrdohlavý.“*

(A. Sládkovič: Sokoly)

Nač sloboda?! I v nej ma rabstvo čaká!

(S. H. Vajanský: Segedínsky plnomesiak)

alebo:

*Je boh, je diabol, nebo, peklo,
je dobro, zlo, je telo, duch.*

(J. Jesenský: Človek)

Z poetiky je známa tzv. slovanská alebo metaforická antitéza, ktorá sa stáva výstavbou umeleckého textu, skladá sa z troch častí: a) obrazu, b) jeho popretia a c) nového obrazu. Na princípe antitézy ako kompozičného princípu sú vybudované slovenské ľudové piesne.

*Spievanky, spievanky, kdeže ste sa vzali,
či ste z neba spadli, či ste rástli v háji?
Z neba sme nespadli, v háji sme nerástli,
ale nás mládenci a dievčence našli.*

antóda (gr. antódé = protispev) – druhá časť vstupnej piesne → parodos v starogréckej dráme alebo v jej vlozenej časti (→ parabáza).

antológia (gr. anthos = kvet; legó = zbieram) – výber literárnych (spravidla publikovaných) diel rozličných autorov, zostavený podľa

istých kritérií, napr. výber z antickej, klasickej, romantickej, ľúbostnej, mladej poézie atď. Prvá antológia nazvaná zborník vyšla na prelome 2. a 1. stor. pred n. l. ako výber z kratších diel antických básnikov, nezachovala sa. Za prvú antológiu slovenskej literatúry možno považovať Tablicov výber zo starších slovenských básnikov Slovenští veršovci (Skalica, 1805). Ďalšie u nás tlačené antológie začali vychádzať až koncom 19. stor., ale najmä po roku 1918. Približovali slovenskému prijímateľovi európsku literatúru, napr. poľskú, ruskú, poéziu i prózu iných národov. Po druhej svetovej vojne značne vzrástol počet antológií. Časté sú antológie z domácej literárnej, ba i literárnovednej produkcie, zostavené na rozličné témy – lyrické druhy (ľúbostná, sociálna a pod.), žánrové formy (sonet, voľný verš, poviedky), podľa literárnych smerov (poézia nadrealistov), podľa generačných zoskupení (poézia, próza mladých autorov) atď., napr. Turčány, V.: 111 slovenských sonetov. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1979; Mišianik, J. a kol.: Antológia staršej slovenskej literatúry. Bratislava, Veda 1981; Dvojhlas. České a slovenské verše 1900 – 1985. Bratislava, SS a ČSS 1985, s. 528 a pod.

antonomázia (gr. antonomasiá = premenovanie) – druh metonymie, pri ktorej dochádza: 1. k zámene vlastného mena známej osobnosti s jej typickou vlastnosťou (*Homér* – knieža básnikov, *Karol IV.* – otec vlasti, *Hollý* – slovenský Horácius, *J. Škultéty* – baľko); 2. k pomenovaniu nejakej osoby s určitou vlastnosťou vlastným menom významného nositeľa tejto vlastnosti (zvodca žien – *donchuan*, silný človek – *herkules*, chorý, zmrzačený úbožiak – *lazár*, tyran – *nero* atď.).

antonymum (gr. anti = proti; onyma = meno), tiež *opozitum* – slovo opačného, protikladného významu. Antonymá vytvárajú dvojice, ktoré označujú opačné vlastnosti, hodnotenie, činnosti, stavy a pod., napr. *deň* – *noc*, *čierny* – *biely*, *dobrý* – *zlý*, *hore* – *dolu*, *starý* – *mladý* a pod. Antonymá nie sú len štylistické prostriedky, ktoré vyjadrujú sémantickú protikladnosť slov a sú zdrojom expresivity, kontrastu, ale predstavujú aj významné kompozičné prvky výstavby básne, ba neraz sú nositeľmi emocionálno-estetickej funkcie textu.

*Na nový biely obrus
 položili
 starú našu pravdu:
 chlieb a víno*

(A. Plávka: Nitra)

apokalypsa (gr. apokalypsis = zjavenie skrytých vecí) – pôvodne biblický text, súčasť Nového zákona, tzv. Zjavenie sv. Jána; dnes každé literárne dielo, ktoré zachytáva katastrofy ohrozujúce budúcnosť ľudstva.

apokopa (gr. apokopé = odseknutie, odsúvanie) – štylistická figúra založená na vypustení niekoľkých hlások alebo koncových slabík slova: *ktosi* – *ktos'*, *čísí* – *čís'* a pod. V antickej metrike slúžila na odstraňovanie hiátu. Dnes sa využíva v dialekte, slangu a argote: *matika* – matematika, *bus* – autobus atď.

apokryf (gr. apokryphos = tajomný, skrytý, utajený, podvrhnutý) – žánrové označenie pre pôvodne nehodnoverné, podvrhnuté náboženské texty, ktoré vznikali súčasne a nadväzovali na Starý a Nový zákon. Cirkev neuznávala apokryfy ako „utajované“ knihy Biblie, preto sa nestali súčasťou biblických textov. Prekladmi z gréčtiny a latinčiny sa šírili v európskych literatúrach vo forme legiend. V slovenskej literatúre sú známe legendy o Lazárovi, o Dorote, o Teofilovi a pod. Neskoršie termín apokryf stratil pôvodný význam a začali sa ním označovať literárne podvrhy, napodobneniny alebo falzifikáty literárneho diela určitého autora, dobového literárneho textu, žánru a pod. Falzifikáty vznikali v anglickej, maďarskej, českej a ďalších literatúrach pod vplyvom ideológie romantizmu (hrdinská minulosť), keď sa formovali národy. Z českej literatúry sú známe falzifikáty V. Hanku Rukopisy kráľovédvorský a zelenohorský z 19. storočia.

V súčasnosti sa apokryf považuje za žáner, ktorý prostredníctvom alegórie vyslovuje kritiku spoločenských pomerov. V slovenskej literatúre apokryfy publikoval P. Karvaš.

apostrofa (gr. apostrofé = odvracanie sa, odchýlka) – štylistická (rečnická) figúra, spočívajúca v oslovení neprítomnej, fiktívnej osoby

alebo neživého predmetu, ktorý sa tým zároveň personifikuje. Apostrofa je príznačná pre slovenskú ľudovú pieseň a pre poéziu básnikov slovenského romantizmu.

*Dievča, dievča, lastovička,
rád ťa vidím od malička...*

(Slovenská ľudová pieseň)

*Majerán, majerán, zelený majerán,
rada ja, šuhajko, za tebou pozerám.*

(Slovenská ľudová pieseň)

*Hej, chlapci slovenskí, nič sa my nebojme!
Len my v našich Tatrách ak' tie Tatry stojme!*

(J. Kráľ: Duma bratislavská)

Janičko, Janičko, ty naše slniečko!

Dunaju, Dunaju, milý môj šuhaju...

*Jánošík, kapitán, bol si jak tulipán,
ale ti už zveľú ten pekný dolomán...*

(J. Botto: Smrť Jánošíkova)

Pomerne často sa apostrofy vyskytujú v poézii P. O. Hviezdoslava, S. H. Vajanského, M. Rázusa a i.

Ó, mládež naša, tys' držiteľkou rána...

(P. O. Hviezdoslav: Mládeži)

*Pozdravujem vás, lesy, hory,
z tej duše pozdravujem vás!...*

(P. O. Hviezdoslav: Hájnikova žena)

Apostrofe sa nevyhýbajú ani súčasní básnici, napr. M. Rúfus, M. Válek, V. Turčány a i.

– Básnik, uteč, básnik, mlč!

(M. Válek: Estetika)

Ty, moje mesto, nemáš lásky pre mňa.

(V. Turčány: Ty, moje mesto)

apoteóza (gr. apoteósis = zbožštenie, povýšenie na božstvo) – pôvodne

slávnosť na počesť víťazstva, hrdinu, neskôr záverečná slávnostná scéna v dramatickom diele alebo živý obraz divadelného predstavenia, v ktorom sa oslavuje hrdina hry, autor, významná osobnosť. Za apoteózu v poézii možno pokladať napr. Sládkovičovu Marínu, ktorá je apoteózou krásy, lásky a mladosti, Hviezdoslavovu Hájnikovu ženu, ktorá je nielen apoteózou prírody, hôr a lesov, ale aj apoteózou statočnosti Michala Čajku a jeho ženy Hanky a pod.

apozioπέza (gr. aposiópésis = umlčanie, zámka) – významovo a intonačne neukončená výpoveď z vonkajších (prerušenie inou osobou) alebo vnútorných (citové vzrušenie) príčin.

A šedé nebo zaplakať chce žiaľmi...

Ja sám som, dumám. Vietor spieva žalmy...

(I. Krasko: Na Nový rok)

Apozioπέza je typickým prostriedkom hovorových prejavov. Často sa vyskytuje v dialógoch drámy a epiky, málokedy v lyrike.

arabeska (tal. arabesko, rabesco) – pôvodne nástenná ornamentálna maľba so štylizovanými motívmi rastlín a geometrických tvarov. Neskoršie literárny prozaický žáner, menší útvar s jednoduchou kompozíciou, nekomplikovaným dejom, s bohatou fantáziou a so zmyslom pre iróniu. Prvý raz tento termín použil r. 1798 nemecký teoretik romantizmu Friedrich Schlegel.

V slovenskej literatúre sa tento prechodný žáner medzi romantizmom a realizmom – ani v neskoršom období – neudomácnil, ak nebudeme za arabesky považovať niektoré krátke prozaické útvary J. Alexyho. U nás sú z českej literatúry známe Arabesky (1864) J. Neruda a Povídky, arabesky a humoresky (1878 – 1883) Sv. Čecha.

archaizmus (gr. archáios = starobyľý) – zastarané slovo alebo slovný zvrät, prípadne istá sémantika slova, morfológická a syntaktická forma, t. j. prvky a prostriedky, ktoré sa v spisovnom jazyku nepoužívajú, ale plnia špecifickú štylistickú funkciu. Autori zámerne využívajú archaizmy na zachytenie dobového koloritu, charakteristiku prostredia, postavy a pod. Archaizmy najmä básnickej reči dávajú slávnostný, vznešený ráz alebo sa používajú v satirickom, ironickom význame. S. Chalupka v básni Mor ho! zámerne vyberal zasta-

rané slová (*luna*, *čierťaž*, *surmity*, *prestol* a pod.), pretože práve archaizmy dodávali patetickosť a monumentálnosť jeho básnickej skladbe. V umeleckých textoch sa stretávame aj s iným druhom archaizmov: ide o slová, ktoré v čase vzniku umeleckého diela neboli zastarané, ale postupne z rozličných príčin nadobudli charakter archaizmu (*cmíter*, *prípecok*, *rečiem* a pod.).

Duní Dunaj a luna za lunou sa valí (luna = vlna)

(S. Chalupka: Mor ho!)

archetyp (gr. *archetypos* = pravzor) – pôvodne pojem starovekej idealistickej filozofie, ktorý sa začal používať v umenovede, v literárnej teórii, predovšetkým v kritike, ale aj v textológii.

Termín archetyp nemá rovnaký výklad, v podstate sa používa v zmysle symbolu, symbolického modelu, ktorý spája určité umelecké dielo s ostatnými umeleckými dielami tým, že sa v nezmenenej podobe neustále vracia k spoločnému praprotu, bez ohľadu na historické ovplyvňovanie. Archetyp ako prvotný obraz nestráca na svojej emocionálnosti, pretože sa obracia na vyhranené situácie v ľudskom živote, ako je narodenie, smrť, láska, nenávisť, vina, trest a pod.

Archetypálna kritika je jedným zo smerov západnej literárnej vedy, ktorá vychádzajúc z psychológie a literárnej školy C. G. Junga a jeho žiakov sa na základe antropologického a etnografického výskumu usiluje dokázať, že v literatúre symboly, motívy, modely a štruktúry majú svoj prazáklad v rituáloch, mýtoch a rozprávkach. V textológii pod archetypom rozumieme pôvodný text, ktorý nemusí byť autorským textom, môže to byť i náhodne zachovaný text ako prepis.

arzis, arza (gr. *arsis* = zdvih), tiež *ľahká doba* – v metrike a verzológii časť stopy, ktorá nie je pod → iktom, t. j. metrickým dôrazom (dynamickým prízvukom). Graficky sa označuje znamienkom U. Opakom arzis je → tézis (ťažká doba verša).

Sedí noc a čierne rúcho šije,

– U / – U / – U / – U / – U

poľná zver aj vtáky dávno spia.

– U / – U / – U / – U / –

(M. Válek: Večer)

asklepiadská strofa – metrické strofické útvary antickej poézie pomenované po básnikovi Asklepiadovi (3. stor. pred n. l.).

Asklepiadská štvorveršová strofa *prvá* (v antickej metrike ako druhá) sa skladá z troch asklepiadských veršov *menších* X X/ – U U – // – U U –/ – U a glykonského verša X X/ – U U –/ – U, pričom na začiatku je vždy ľubovoľná dvojslabičná stopa (spravidla spondej) a na konci jamb. Medzi prvou a poslednou stopou v asklepiadskom verši sú dva choriamby, v glykonskom jeden choriamb.

Asklepiadská štvorveršová strofa *druhá* (v antickej metrike ako štvrtá) je utvorená z dvoch asklepiadských veršov *menších*, z ferekratského X X/ – U U/ – – a glykonského verša.

Asklepiadský verš väčší je väčší o ďalší choriamb a má grafickú schému X X/ – U U –/ – U U – // – U U –/ – U. Má stichickú veršovú organizáciu alebo sa zoskupuje do štvorveršových strof, napr. asklepiadská strofa prvá sa skladá z troch asklepiadských veršov *menších* a jedného verša → glykonského.

Múdrí chcú sa vidieť všecci, čo zrídení

– –/ – U U/ –/ – U U/ – U –

Hvezdám beh merajú, ohlasovať vedá

– –/ – U U/ –/ – U U/ – U –

Už predkem, či na rok slnko aneb mesác

– –/ – U U/ –/ – U U/ – U –

Jasní zastre si obličaj.

– –/ – U U/ – U U

(J. Hollý: Na... M. Miškolcího)

asociácia (lat. associāre = združovať, spájať) – literárnoteoretický termín v avantgardnej teórii umenia, ktorý vyjadruje voľnú, ničím nekontrolovanú obraznosť v umeleckej tvorbe v opozícii k logickému mysleniu.

asonancia (lat. assonāre = prisviedčať) – zvuková zhoda samohlások na konci veršov, polveršov, syntaktických úsekov alebo viet bez ohľadu na spoluhlásky: *neba* – *žena*, *seno* – *leto*, *šuhaj* – *Dunaj*, *kone* – *vode* a pod. Asonancia je typická pre slovenskú ľudovú poéziu a pre básnickú tvorbu slovenských romantikov. Nesprávne sa asonancia považuje za „nepresný“, príp. „nedokonalý“ rým.

*Láska, bože, láska, kde ťa ľudia berú?
Na horách nerastieš, v poli ťa nesejú.*

(Slovenská ľudová pieseň)

*Tak sa len dívaj pavúk pútnik na diaľ šíru
Pricloň zrak dlaňou nechaj na klinci karabínu*

(Š. Žáry: Pavúk pútnik)

astrofia (gr. a = nie; strofé = obrat, sloha) – veršová organizácia básne členenej nie na strofy, ale na tematické úseky (odseky). Astrofická veršová organizácia je príznačná pre epos, lyricko-epické skladby, reflexívnu i modernú lyriku.

asyndeton (gr. asyndetos = nespojené) – básnická figúra, ktorá sa zakladá na bezspojkovom spájaní slov alebo viet, čím sa zdôrazňuje relatívna samostatnosť jednotlivých zložiek textu. Vynechanie spojok dodáva básnickému prejavu stručnosť, výraznosť, napätie, dynamickosť, prudký spád, zrýchlenie intonácie a pod.

*A niet mu smrti, niet mu hodiny,
niet myšlienok, niet mu citu,
niet mu materi, otca, rodiny,
niet mraku mu, niet mu svitu:
len časom hrmot života búri,
sladké driemoty jeho rozdurí –*

(A. Sládkovič: Detvan)

*Všetko šumí, šušťí, sviští, škřípe, hvízda, sipí, vyje...
Všetko dupe, húka, duní, trúbí, búcha, zvoní, hrčí...
Ale všetko reve, cengá, klope, vržga, húka, trieska...
Významne sa každý vrtí, stúpa, lezie, beží, ženie...*

(J. Jesenský: Na ulici)

*Nevädze, kúkoľ, vlčie maky,
zvončeky, krále, divé klince.
Vravel som čosi, ale celkom inšie,
človek je taký.*

(J. Kostra: Na návšteve po dlhých rokoch)